

*Г.В.Степаненко
(Київ)*

З ІСТОРІЇ ПРАВОСЛАВНИХ ДУХОВНИХ СЕМІНАРІЙ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (XIX – початок XX ст.)

Протягом багатьох століть православна церква, християнське вчення формували ментальність українського народу, його світогляд та духовну культуру. Незважаючи на консервативність, зросійщення й навіть певну реакційність офіційної церкви на Наддніпрянській Україні у XIX – на початку XX ст., помітною була активна культурницька діяльність окремих священнослужителів, вихованців місцевих духовних навчальних закладів. Відомий дослідник церкви І.Власовський слушно зауважував з цього приводу, що “...ці діячі національної української культури, маючи зв’язок з її минулими традиціями і йдучи по тернистому шляху до кращого майбутнього свого народу, свою національну свідомість отримували в духовних родинах, змалечку виростаючи в атмосфері національно-церковних традицій, освіти, рідної хати..., і коли треба було створити кадри вчителів моралі для народу, для цього було пристосоване саме духовенство”¹. Воно, як відомо, готувалося перш за все у семінаріях.

Безперечним фактом є те, що переважна більшість вихованців останніх походила із українського села, що допомогло їм зберігати, а з часом також відстоювати свою національну свідомість, піклуватися про збереження та подальший розвиток народної культурної традиції. Достатньо зауважити, що середню освіту в семінаріях здобула основна частина української інтелігенції того часу. Й хоч основним завданням цих закладів була підготовка кадрів духовенства, їх викладачі та вихованці розгорнули активну діяльність на ниві української освіти і культури. Тому дослідження історії середніх духовних навчальних закладів є актуальною темою сьогодення.

Цим останнім взагалі й історії окремих семінарій зокрема приділяли свою увагу багато дослідників. У XIX – на початку XX ст. маємо чимало праць з даної проблеми Б.В.Титлінова, Х.М.Стеллецького, В.О.Біднова, М.І.Теодоровича, Є.Прилежаєва, М.М.Нікольського, О.Левицького, П.В.Знаменського та ін². Велику увагу цьому питанню приділяли також видатні українські історики минулого І.Власовський, Д.Дорошенко, М.Грушевський³. Нині цю тему досліджують науковці А.Зінченко, В.Ульянівський, О.Крижанівський, Н.Шип, О.Чиркова й ін.⁴

Вивчаючи історіографію даної проблеми, ми звернули увагу на те, що історія духовних семінарій зокрема Півдня України залишається і досі практично не висвітленою. Існує декілька розробок з цієї теми⁵, але всі вони написані ще наприкінці XIX – на початку XX ст. Втім, семінарії, що на протязі більш ніж століття існували як центри духовної освіти регіону, а майже півстоліття взагалі були там єдиними навчальними закладами такого рівня; відігравали помітну роль у культурницькому та громадському русі. Тому, на нашу думку, спроба висвітлити якомога більше сторінок історії семінарій є актуальною.

Середні духовні освітні заклади зазначеного краю репрезентували Катеринославська, Херсонська (в Одесі) й Таврійська (у Симферополі) семінарії. Зва-

жаючи на те, що всі вони були складовими єдиної духовно-освітньої системи Російської імперії, яка склалася у 1808-1814 рр., їх історія є подібною. Тому в даному дослідженні звертається особлива увага на висвітлення минулого Катеринославської семінарії, яка є найстарішою серед них (заснована у 1779 р.) в цьому регіоні.

Остання належала до числа самих перших учбових закладів Наддніпрянської України. Її було відкрито, за розпорядженням єпископа Є.Булгаріса, 24 листопада 1777 р.⁶ спочатку як “малу семінарію”. В той час на Півдні Росії виникла нова єпархія – Словено-Херсонська, територію якої становили вся територія майбутньої Катеринославської губернії південні райони Полтавщини та північно-східна частина Херсонщини. Оскільки губернське місто тільки почало розбудовуватися, резиденцією архієреїв було визначено Полтаву. Саме там спочатку розташувалася і семінарія. Її було офіційно відкрито за указом Св.Синоду від 27 жовтня 1779 р. Тоді ж вона дістала назву Словенської. Для утримання останньої призначалася сума в розмірі 2 000 крб. на рік⁷. У 1786 р., коли єпархія набула назву Катеринославської, таке ж найменування дістала й семінарія⁸. Перші декілька років її існування проф. В.Біднов справедливо назвав “періодом кочування”. Справа в тому, що за той час вона змінила шість приміщень, перебуваючи відповідно у трьох містах: Полтаві, Новомиргороді та Катеринославі⁹. Після утворення в 1802 р. Катеринославської губернії до її центру було переміщено резиденцію архієпископа, а вже у 1804 р. до нього остаточно переведено і семінарію.

Спеціального приміщення для останньої не придбали. Вона розташувалася в будинку, який належав державній фабриці, а для вчителів та вихованців наймалися окремі помешкання.

Першим ректором семінарії ще у період її перебування в Полтаві став ієромонах Никифор Феотокій – випускник Болонського й Падуанського університетів¹⁰. Разом з ректором до складу правління, що безпосередньо керувало навчальним закладом, входили у 1806 р. прокуратор (відповідальний за економічну частину) і префект (відповідальний за навчально-виховну частину). Викладацький склад поповнювався виключно його випускниками. Кращі з них надсилалися для вдосконалення своїх знань до Київської духовної академії, але вони обов’язково повинні були повернутися назад.

Відомо, що до 1808 р. всі духовні навчальні заклади імперії не мали ні певної встановленої програми, ні єдності внутрішнього розпорядку, ані чіткої системи адміністративного управління. Тому своєрідними керівниками учбового процесу та кураторами семінарій, зокрема й Катеринославської, стали місцеві архієреї. Сама ж організація навчання була досить архаїчна. Майже всі предмети викладалися латинською мовою, що ускладнювало останнє, прийняте духом середньовічної схоластичної школи. У семінарію приймалися учні від 10 до 25 років. Викладали там читання, письмо, катехізис, церковний статут, арифметику, географію, історію, граматику й синтаксис, поезію, риторику, філософію і богослов’я, латинську та грецьку мови¹¹. На той час у Південній частині України Катеринославська семінарія була єдиним навчальним закладом такого високого рівня. Тому в ній навчалися діти як духовного, так і світського походження, котрі бажали отримати освіту. А випускники семінарії в свою чергу поповнювали не тільки ряди парафіяльних священиків, а йшли працювати також у державні установи, де на той час був дуже суттєвий брак освічених службовців.

Модернізація суспільного життя, успіхи науки змусили церковників перейти до змін у справі освіти. Перебудова духовних шкіл почалася з перших

кроків правління Олександра I й була пов'язана із загальним переглядом усієї учбової системи і виникненням 1802 р. Міністерства народної освіти та у 1807 р. окремого “Комітету вдосконалення духовних училищ”.

За новим “Положенням про духовні училища, семінарії, академії” (1808 р.) і “Статутом духовних академій, семінарій училищ” (1814 р.), який діяв з невеликими змінами до 60-х рр., було прийнято загальну програму навчання, в якій перевага віддавалася богослов'ю й філософії. У семінаріях усі предмети було поділено на шість курсів, п'ять з яких займали світські науки – словесні, історичні, математичні і філософські¹². Домінуюче місце у навчанні посідали класичні мови. Весь курс семінарії складала словесність, громадянська історія, філософія, богослов'я, математика, церковна історія і мови. Таким чином, духовна освіта набула класичного характеру.

В адміністративному устрої семінарій було введено передусім принцип відособленості управління. Відтепер цими навчальними закладами керували не місцеві архієреї, а спеціально створена Комісія духовних училищ, яка здійснювала єдине централізоване управління останніми. За єпархіальними архієреями залишилися права опікунів¹³.

Керівництво духовними навчальними закладами було колегіальним. Ректор семінарії залежав від зовнішнього правління Київської духовної академії, а його кандидатура пропонувалася єпархіальним архієреєм.

Ці постанови й заходи уряду на довгі роки лягли в основу розвитку та діяльності Катеринославської семінарії¹⁴. Вона посіла відповідне місце у загальній системі духовної освіти Наддніпрянської України і зокрема її південної частини.

З 1816 р. всі духовні навчальні заклади Російської імперії було розподілено по чотирьох учбових округах, кожен з яких контролювався зовнішнім правлінням однієї з духовних академій. Катеринославська семінарія відносилася поряд з іншими українськими семінаріями до Київського учбового округу й відповідно підпорядковувалася зовнішньому правлінню однойменної духовної академії. Правлінню ж Катеринославської семінарії, згідно із запровадженою схемою, підлягали духовні училища (повітові та парафіяльні) всієї губернської єпархії. Катеринославські архієреї відтоді були головними контролерами й опікунами семінарії. Вони турбувалися про її матеріальне забезпечення, були присутні на іспитах, інколи ревізували останню тощо¹⁵.

За зазначеними положенням та статутом у Катеринославській духовній семінарії було введено три відділення з дворічним терміном навчання кожне: перше відділення – вище – богословське; друге – середнє – філософське; третє – нижнє – словесне. Таким чином, за складом предметів, що викладалися, семінарія із суто богословського навчального закладу перетворилася в загальноосвітній з посиленням вивченням богослов'я тільки на вищому відділенні.

Поступово підвищився і загальноосвітній ценз самих викладачів. Тепер на ці посади призначалися особи, що отримали академічну освіту. Так, у 1818 р. з шести викладачів семінарії два закінчили Київську, а чотири – Санкт-Петербурзьку духовні академії. Причому один з них мав вчене звання професора філософії¹⁶.

Матеріальне забезпечення Катеринославської семінарії, як й інших аналогічних закладів країни, майже завжди було недостатнім. Цікаво, до речі, що з 1820 р. всі єпархії, залежно від загального рівня життя мешканців регіону, ділилися на три розряди. Семінарії Київського учбового округу, а з ними і Катеринославська, потрапили до III розряду, в якому суми, що надавалися для утримання духовних навчальних закладів, були найменшими¹⁷. Невеликі по-

садові оклади мали відповідно й викладачі. Наприклад, у 1812 р. річна заробітна плата вчителів Катеринославської семінарії була такою:

- § ректор, вчитель богослов'я, протоієрей - 350 крб.;
- § префект, вчитель філософії та французької мови – 330 крб.;
- § вчитель риторики і німецької мови – 320 крб.;
- § вчитель граматики й французької мови – 225 крб.;
- § вчитель граматики середнього класу – 150 крб.;
- § вчитель граматики та грецької мови вищого класу – 190 крб.;
- § вчитель математики і загальної географії – 120 крб.;
- § писар семінарського правління – 75 крб.

Якщо порівняти ці суми з тогочасними цінами на продукти харчування, то видно, що вони були малозадовільними, а у 50-60-х рр. стали просто жебрацькими¹⁸.

Не менш складним було матеріальне становище семінаристів. Вихованці навчального закладу переважно діти священнослужителів. Кількість учнів світського походження була незначною: в 1788 р. з 259 вихованців – 59; у 1792 р. відповідно з 327 – 81¹⁹. У подальшому чисельність останніх поступово зменшувалася.

Частина вихованців Катеринославської семінарії утримувалася за свій кошт (так звані своєкоштні учні), частина знаходилася на казенному утриманні (казеннокоштні). Були й такі, що утримувалися напівкоштно (напівкоштні), тобто користувалися тільки безплатно казенним харчуванням і сплачували за житло. З початку існування семінарії казеннокоштних та напівкоштних вихованців було не дуже багато. Наприклад, у 1805 р. їх налічувалося відповідно 37 і 24 чол. На власному утриманні в 1818 р. перебували 103 чол., на казенному – 6, на напівказенному – 3²⁰ З часом кількість казеннокоштних та напівкоштних семінаристів поступово збільшувалася. Це свідчило про піклування духовного керівництва про дітей незаможних священнослужителів, які прагнули здобути освіту. Що стосується загальної чисельності учнів, то вона впродовж існування Катеринославської семінарії теж поступово зростала: 1819 р. – 94 чол.; 1825 р. – 178; 1830 р. – 174; 1838 р. – 125; 1841 – 146; 1851 р. – 154; 1866 р. – 185; 1905 р. 247²¹.

Матеріальне забезпечення вихованців Катеринославської семінарії, особливо у дореформений період, було незначним. На утримання одного учня надавалося 120 крб. на рік²². Семінаристи нерідко підробляли вчителюванням, а інколи й виконували фізичну роботу.

Тогочасні засоби виховання у навчальних закладах не відрізнялися гуманністю, особливо до реформи духовної освіти 1867 р. За погану поведінку учнів карали різкими, примушували стояти на колінах і залишали на тиждень на хлібі та воді²³. Щоправда, існувала й система заохочень: за успіхи в навчанні вихованців нагороджували книжками і грошовими преміями.

Матеріальне становище Катеринославської духовної семінарії суттєво погіршував той факт, що вона протягом багатьох років не мала свого приміщення. Побудований у 1820 р. будинок для неї був замалий та споруджений неякісно. Отже, він аж ніяк не вирішив проблеми з помешканням. Семінарія весь час наймала приміщення для занять і для життя учнів та викладачів. Такий стан речей дуже незручний, бо часто-густо дані приміщення знаходилися далеко одне від одного й не пристосовані для проведення уроків. Це ускладнювало виховний і навчальний процес. Інколи заможні катеринославці (Синельников, Жмельов) жертвували свої будинки на користь семінарії, але вони завжди потребували капітального ремонту. Ректори та єпархіальні владика пос-

тійно, на протязі більше ніж 70-ти років, вели листування з центральним духовним керівництвом про надання коштів навчального закладу для побудови власного приміщення, але марно. Всі митарства з приводу відсутності помешкання дуже ретельно описані дослідниками В.Бідновим і М.Нікольським²⁴. Тому не будемо зупинятися на цьому питанні докладно. Нарешті, попри всі негаразди в 1874 р. власне семінарське приміщення було побудоване. До речі, його зведення коштувало 118 тис. 604 крб.²⁵ Це досить велика сума для тих часів. Для порівняння: на утримання семінарії державою виділялося щорічно близько 3 тис. крб.²⁶

Значно покращилося становище духовних навчальних закладів єпархії за часів діяльності архієпископа Катеринославського Гавриїла (Василя Розанова), який до призначення у 1828 р. на губернську кафедру був ректором Вологодської семінарії. Архієпископ часто відвідував навчальний заклад, турбуючись станом учбового процесу, умовами навчання й побуту вихованців. Для підтримки двадцяти малозабезпечених учнів Гавриїл виділяв щорічно власні кошти на придбання учбових посібників, одягу, взуття²⁷.

Із самого початку свого існування Катеринославська семінарія поступово перетворювалася на своєрідний освітницький центр Півдня України і набувала важливого значення в культурному житті краю. Нерідко її випускники ставали студентами духовних академій, Медико-хірургічної академії, Харківського університету та інших вищих навчальних закладів, переходили на військову службу²⁸. Місцеві заможні городяни, поміщики губернії нерідко охоче брали до себе під час канікул як домашніх учителів для власних дітей “риторів”, “філософів” і “богословів” семінарії.

Багатьох випускників останньої запрошували на світську службу, на посади вчителів інших навчальних закладів, зокрема міського народного училища. У штурманському училищі Миколаєва семінаристи, наприклад, викладали грецьку мову, риторику, математику, Закон Божий, логіку; в Одеському публічному інституті латинську мову, географію, працювали інспекторами. А коли у Катеринославі відкрилася чоловіча гімназія, кращих випускників семінарії запросили в ній викладати²⁹. Ну й звичайно ж вони вчителювали у всіх навчальних закладах єпархії (маються на увазі нижчі духовні училища), яких на кінець 30-х рр. ХІХ ст. нараховувалося 9³⁰.

В 40-х – 50-х рр. ХІХ ст. до семінарського курсу почали вводити нові предмети практичного характеру*: геодезію, медицину, іконопис та деякі навчальні дисципліни сільськогосподарського й місіонерського напрямку (історію і статистику розколу, пастирську педагогіку тощо)³¹.

На той час уже виключно всі викладачі семінарії мали вищу освіту: ректор професор богослов'я, інспектор професор філософії, закінчили Московську духовну академію; вчитель математики та німецької мови і вчитель громадянської історії та французької мови Київську духовну академію тощо³².

З іншого боку, загальний стан Катеринославської семінарії, як й інших духовних навчальних закладів Наддніпрянської України, на кінець першої половини ХІХ ст. був практично незадовільним. У 1859 - 1861 рр. відбулася позачергова ревізія останніх. За її результатами, нарешті, виявлено основні недоліки: брак підручників і учбових програм; виснажливі 2-годинні заняття; застарілість дидактичних засобів навчання та виховання; великі за кількістю учнів класи³³. Головною ж проблемою було скрутне матеріальне становище.

Введення до семінарського курсу практичних дисциплін пов'язане з діяльністю оберпрокурора Св.Синода (з 1836 р.) графа М. Протасова, який прагнув пристосувати середню духовну освіту до безпосередніх потреб парафіяльного священика.

Низька заробітна плата педагогів примушувала їх сполучати посади викладачів і священників або взагалі відмовлятися від вчителювання. Жахливими були й життєві умови учнів. Але в той же час у щорічних звітах ректорів семінарії та обер-прокурора в загальному звіті Київської академії по своєму учбовому округу, всі ці проблеми замовчувалися. Коли, наприклад, у січні 1847 р. до Катеринославської духовної семінарії прибув новий ректор, архимандрит Полікарп, він доповів духовно-навчальному правлінню, що знайшов навчальну частину відмінною; морально-виховну на досить високому рівні³⁴. За таким станом справа освіта у семінарії почала занепадати.

Кінець 50-х – початок 60-х рр. знаменувався підготовкою відомих реформаторських зрушень у Росії, зокрема на освітній ниві. Завдяки цим перебудовам і православна церква зрозуміла необхідність удосконалення своєї навчальної системи, бо опинилася перед серйозною загрозою поступитися першістю перед світською школою на теренах освіти.

В 1867 р. вийшов новий Статут духовних семінарій, згідно з яким вони зазнали перетворень, у тому числі й Катеринославська. Відтепер семінарський курс був визнаний рівним гімназичному з класичною, гуманітарною освітою. З навчальних планів було вилучено декілька предметів. Переважаючим залишалося викладання мов.

Новий Статут провів чіткий розподіл між загальноосвітнім і богословським курсом. Відтепер чотири нижчих класи Катеринославської семінарії являли собою повний загальноосвітній курс гімназії. Це давало можливість залишати останню після здобуття загальної освіти. З іншого боку, бажаючи, що мали початкову й середню освіту, змогли поступати до семінарії прямо на богословські класи. Весь термін навчання становив тепер 6 років: по року у кожному класі³⁵. Штат її викладачів збільшився до 11 чол. (крім ректора та інспектора), норми кількості учнів у класах були суттєво знижені.

Перед викладачами постало першочергове завдання розвивати у вихованцях вміння думати, оцінювати й аналізувати. Віддавалися переваги раціональним, не механічним, як це було раніше, методам навчання. З метою активізації позакласного читання в Катеринославській семінарії дозволили організацію учнівської бібліотеки, тоді як раніше існувала лише фундаментальна, тобто бібліотека для педагогічного персоналу. Введено також п'ятибальну систему оцінок. Головним у вихованні молоді в семінарії була релігійно-моральна освіта.

За новим Статутом 1867 р., Єпархіальний архієрей набув щодо семінарії більш широкі права: він спостерігав, як виконуються останньою його положення, мав право відвідувати її у будь-який час без попередження, брати безпосередню участь в іспитах тощо.

Таким чином, Статут 1867 р., який діяв також у Катеринославській семінарії з незначними змінами і доповненнями до початку ХХ ст., надав освіті певну цілісність, можливість для юнацтва виходу до інших сфер громадського життя, зруйнував замкнутість духовного стану.

Попередній розподіл єпархій на розряди було відмінено як несправедливий. Оклади працівникам Катеринославської семінарії було підвищено: ректору – 2 000; інспектору – 1500, викладачам – від 900 до 450 крб.

Згідно з Статутами 1867 та 1884 рр. остаточно встановився перелік предметів, які викладалися в навчальних закладах, Святе Письмо, російська словесність з історією літератури, грецька й латинська мови, математика, фізика, загальна і російська історія, логіка, психологія, початкові засади та коротка історія філософії, церковна й біблейська історія, історія руської церкви, літургика, гомілетика, загальне, догматичне, моральне та викривальне богослов'я,

практична діяльність сільських пастирів, дидактика, церковний спів. Введено було й позакласні предмети: французьку, німецьку, єврейську мови, іконопис, гімнастику, гігієну.

До кінця 70-х рр. у бібліотеці Катеринославської семінарії почали з'являтися підручники, пристосовані до нових вимог, які обов'язково затверджувалися Синодом. Це було одним з проявів суворого контролю вищого церковного керівництва за духовно-навчальними закладами. Вони належали перу прогресивних освічених авторів Смирнову (Св. Письмо), Знаменському (церковна історія), Остроумову і Маркову (філософія), Малишевському, Зайцеву та Екземплярському (педагогіка), Чистовичу (психологія), Карпову й Святиліну (логіка), Іловайському (громадянська історія) тощо³⁶.

У той час (з 1871 р.) Катеринославську єпархію очолював єпископ катеринославський і таганрозький Феодосій Макаревський (Олександр Григорович) – визначна особистість та відомий учений. Після закінчення семінарії й Київської духовної академії він пов'язав свою діяльність з духовно-навчальними закладами. З моменту прийняття останнім Катеринославської кафедри в єпархії почали проводитися з'їзди духовенства і благочинних, видавались "Екатеринославские епархиальные ведомости". Далеко за межами єпархії була відома фундаментальна історико-краєзнавча праця Феодосія "Матеріали для історико-краєзнавчого опису Катеринославської єпархії"³⁷. За діяльність, спрямовану на розвиток та покращення учбових закладів єпархії, у 1877 р. єпископ отримав з рук імператора орден Св. Володимира³⁸.

До речі, ректори й викладачі Катеринославської духовної семінарії часто нагороджувались орденами Св. Анни III ступеня і відзнаками "За бездоганну службу"³⁹.

З 1867 р. ректором Катеринославської семінарії був архимандрит Далмат, який обіймав цю посаду до 1882 р.⁴⁰ За часів його керівництва при останній було відкрито недільну школу для освіти незаможних городян та їх дітей⁴¹. У ній викладали виключно семінаристи, які здобували таким чином педагогічних вмінь і досвіду. З 70-х – 80-х рр. XIX ст. майже всі випускники навчального закладу повинні були, принаймні кілька років, працювати вчителями церковних народних шкіл.

Семінаристів ретельно готували до виконання обов'язків парафіяльного священика. Вони вивчали літературу із сільського господарства, медицини, ветеринарії. Багато з вихованців писали вірші, оповідання, брали участь у семінарському хорі, оркестрі, які набули популярності в місті⁴².

Щорічно, у травні, Катеринославська семінарія влаштовувала так звані "рекреації" – власні свята. Вони проходили традиційно однаково – всі вихованці та викладачі збиралися разом і проводили час на вулиці, співаючи пісні, граючи в різні ігри. Така традиція, звичайно, сприяла підтримуванию дружних стосунків між наставниками та учнями і була дуже вдалою з педагогічного боку. Але останні не завжди були позитивними. Як й у кожному навчальному закладі, в Катеринославській семінарії час від часу виникали конфлікти викладачів з вихованцями і поміж собою. Нерідко вони надсилали один на одного скарги у керівні інстанції. Щодо морального обличчя учнів, то відомі випадки виключення їх з навчального закладу за пияцтво, крадіжки, сутички та інші, негідні духовного звання провини⁴³. Але слід зазначити, що таких ексцесів було небагато.

Цікаву сторінку історії Катеринославської семінарії займає суспільно-політична діяльність її викладачів і вихованців, зокрема їх участь в українському культурницькому русі на початку XX ст. У той час саме духовні семінарії

набагато більше, ніж інші навчальні заклади, за своїм складом учнів, що були переважно вихідцями із села, де, як відомо, зберігались українські культурні традиції, були найтісніше пов'язані з широкими народними масами. Тому вони почали відігравати певну роль у поширенні й поглибленні процесу формування української національної свідомості.

Про активну просвітницьку та громадську діяльність катеринославської семінарії свідчать численні доповідні записки місцевого архієпископа губернатора. В одній з них братство Святого кн. Володимира, що діяло при останній, просило дозволити влаштувати науково-богословські читання для "інтелігентної публіки"⁴⁴. Ним же було закуплено книжки для сільських шкіл.

Служителі церкви брали участь і в катеринославській "Просвіті" – першому такому товаристві у південній Україні. Активну участь у її діяльності (а певний час навіть керував нею) брав викладач семінарії, історик Василь Біднов⁴⁵.

Особливого піднесення культурно-громадська діяльність вихованців та викладачів духовних семінарій набувала у роки Першої російської революції 1905-1907 рр., в якій Катеринославщина посідала провідне місце на Півдні України.

У грудні 1905 р. студенти Катеринославської семінарії, страйк яких продовжувався майже три місяці, прийняли резолюцію про українізацію навчання. Внаслідок цього виступу від єпископа катеринославського й таганрозького Симеона було отримано дозвіл на поповнення учнівської бібліотеки "малоросійськими" книгами, газетами і журналами, а також обіцянку не протидіяти створенню на базі семінарії просвітницьких та літературно-історичних гуртків⁴⁶.

Не випадково, що спочатку культурницький рух був зосереджений здебільшого на вимогах впровадження української мови в єпархіальних школах і семінарії. Це питання поставало тому, що користуватися у духовних навчальних закладах рідною мовою заборонялося. В переліку книжок, які рекомендувала Училищна рада при Св. Синоді, для користування було дозволено лише підручники з російської мови, художню літературу виключно російських авторів. Жодної згадки там не існувало про українську мову й літературу. Семінаристи в складчину купували українські книжки, про що неодноразово повідомляють, зокрема архіви Катеринославського губернського жандармського управління. Але придбані видання конфісковувалися керівництвом навчального закладу, яке дозволяло собі обшуки в особистих кімнатах вихованців. Під час одного з таких трусів вилучено було навіть брошуру про шкоду алкоголю, написану українською мовою⁴⁷.

Учні Катеринославської семінарії підтримували зв'язки з українцями з інших духовних навчальних закладів, брали активну участь у загальноімперському Семінарському союзі, учасники якого намагалися відстоювати свої права. В Катеринославській семінарії діяли у 1911 р гурток "українців-семінаристів" та в 1912 р. "Гурток самоосвіти"⁴⁸. У зведеннях царської охоранки називаються прізвища учнів і викладачів – активних учасників цих гуртків, які характеризуються поліцейською агентурою як свідомі українці. Це вихованці Федоровський, Щеголев, Біонтковський, Філатов та викладачі В.Біднов і Г.Старокадомський⁴⁹.

В 1911 р. у Катеринославській семінарії стався такий випадок. Коли ректор зайшов в одну з аудиторій, він помітив на стіні портрет Т.Г.Шевченка. На його вимогу зняти останній учні відповіли відмовою, причому застерегли, що знімуть його тільки разом з іконами, які висіли, звичайно ж, у кожній аудиторії⁵⁰. Нечуване богохульство! Цей інцидент красномовно свідчив про неабияке захоплення вихованців українською культурою.

Отже, духовні семінарії Півдня України взагалі, й Катеринославська зок-

рема, відігравали помітну роль у царині освіти та культури регіону. Із самого початку заснування вони були майже єдиними освітніми навчальними закладами такого рівня в краї (Катеринославська та Одеська семінарії). Їх вихованці ставали не тільки священнослужителями, а й працювали в світських державних установах, були викладачами інших навчальних закладів. Семінарії також завжди керували діяльністю нижчих училищ єпархій. Рівень освіти у них був достатнім для того, щоб їх випускники мали змогу поступати до Московської та Київської духовних академій, університетів й інших вищих навчальних закладів. Діяльність семінарій сприяла також і підвищенню рівня освіти населення регіону. На це вказує існування при останніх недільних шкіл, а також те, що вони готували потенційних учителів для церковно-парафіяльних шкіл, які працювали для освіти народу. Семінаристи виступали також ініціаторами багатьох просвітницьких акцій, що відбувалися в краї. Й, нарешті, не тільки Вихованці світських навчальних закладів Півдня України брали участь у культурницькому русі початку ХХ ст. Серед учнів та викладачів духовних семінарій бачимо багато активних діячів останнього, котрим цікава була українська культура і небайдужа їй доля й які своєю діяльністю доклали чимало зусиль до її відродження.

¹ *Власовський І.* Нарис історії української православної церкви. - Нью-Йорк., 1955. - У 3-х т. - Т.ІІІ. - С.206, 288.

² *Титлинов Б.В.* Духовная школа в России в XIX ст. - В 2-х т. - Вильно, 1908-1909 гг.; *Стеллецький Х.Н.* Харьковский коллегіум. - Х., 1895; *Біднов В.* Церковна справа на Україні. - Тарнів, 1921; *Теодорович Н.И.* Вольнская духовная семинария. История...с 1796 по 1900 гг. - Почаев, 1901; *Прилежаев Е.* Царствование Александра I в истории русской духовной школы//Христианское чтение. - 1878. - №1-2; *Никольский Н.М.* История русской церкви. - М., 1931; *Левицкий О.* Из жизни учебных заведений Юго-Западного края в 1840-х гг. - К., 1883; Исторические сведения о Подольской духовной семинарии. *Д. С-кого.* - Каменец-Подольский, 1866; *Знаменский П.В.* Основные начала духовно-училищной реформы императора Александра I. - Казань, 1878; *Дьяконов К.П.* Духовная школа в царствование Николая I. - СПб., 1907; тощо.

³ *Дорошенко Д.* Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу. - Берлін, 1940; *Власовський І.* Вказ. праця; *Грушевський М.С.* З історії релігійної думки на Україні. - К., 1992.

⁴ *Зінченко А.* Визволитися вірою. - К., 1997; *Ульянівський В.І., Крижанівський О.П., Плохій С.М.* Історія церкви та релігійної думки на Україні. - В 3-х т. - К., 1997; *Шит Н.А.* Церковно-православний рух на Україні (поч. ХХ ст.). - К., 1995; *Шит Н.А.* З історії Київської духовної академії//Український історичний журнал. - 1996. - №3; *Чиркова О.А.* Розвиток духовної освіти на Лівобережній Україні в ХІХ ст. (за матеріалами єпархіяльних видань)//Вісник Київського університету: історія. - Вип.34. - К., 1996; *Ровінський В., Миханчук М.* Православ'я на Подолі: іст. нариси. - Кам'янець-Подільський, 1995; *Посохова Л.Ю.* Харківський коллегіум (XVIII- перш. пол. ХІХ ст.). - Х., 1999.

⁵ *Никольский М.И.* Записка о Екатеринославской семинарии//Екатеринославские епархиальные ведомости. - 1872, 1874, 1876, 1878; *Беднов В.А.* Документы, относящиеся к истории Екатеринославской духовной семинарии. - Екатеринослав, 1912; *Беднов В.А.* Краткие исторические сведения о Екатеринославской духовной семинарии//Екатеринославские епархиальные ведомости. - 1904. - №27; Десятилетие Одесского Свято-Андреевского братства, учрежденного при Одесской духовной семинарии. - Одесса, 1891; *Спаский.* Лев Степанович Мадивич - бывший преподаватель Одесской духовной семинарии. - Одесса, б.г. - 16 с.

⁶ *Беднов В.А.* Документы, относящиеся к истории Екатеринославской духовной семинарии. - С.1.

⁷ *Беднов В.А.* Краткие исторические сведения о Екатеринославской духовной семинарии//Екатеринославские епархиальные ведомости. - Неоф. отдел. - С.799, 801.

⁸ Там само. - С.804.

⁹ Там само. - С.797.

-
-
- 10 *Макаревський Феодосій*. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії//Церкви та парафії минулого століття. - Дніпропетровськ, 2000. - С.7.
- 11 *Титлинов Б.В.* Вказ. праця - Т.1, 1908. - С.7.
- 12 *Никольский Н.М.* История русской церкви. - С.229.
- 13 Проект устава духовных семинарий. Ч.1-2. - СПб, 1810. - §§ 7, 9, 18, 22.
- 14 Державний архів Дніпропетровської області (далі - ДАДО). - Ф.106, оп.1, спр.297, арк.25.
- 15 Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІА України). - Ф.711, оп.2, спр.436, арк.1-1зв.; спр.1366, арк.1; спр.775, арк.2; спр. 1801, арк.1-1 зв., 24; спр.4857, арк.5.
- 16 Там самою. - спр.60, арк.71-82.
- 17 Всеподданнейший доклад Комиссии духовных училищ Высочайше утвержденный 22 мая 1820 г. (по поводу составления новых штатов духовных академий, семинарий, уездных и приходских училищ). - Б.м., б.г.
- 18 *Беднов В.* Документы, относящиеся к истории Екатеринославской духовной семинарии. - С.7.
- 19 Там само. - С.1.
- 20 ЦДІА України. - Ф.711, оп.2, спр.60, арк.58-71; спр.1790, арк.46-75.
- 21 Там само. - Спр.3424, арк.31-44; спр.4692, арк.2021; Циркуляр по духовному ведомству. - 1907. - №23. - С.69-70.
- 22 *Титлинов Б.В.* Вказ. праця. - С.214-215, 221.
- 23 ЦДІА України. - Ф.711, оп.2, спр.1464, арк.1; спр.1561, арк.1-1зв.
- 24 *Никольский М.И.* Вказ. праця; *Беднов В.А.* Краткие исторические сведения о Екатеринославской духовной семинарии//Екатеринославские епархиальные ведомости. - 1904. - №27.
- 25 Екатеринославские епархиальные ведомости. - 1874. - №11. - С.165-172; 1904. - №30. - С.898-900.
- 26 ЦДІА України, ф.711, оп.2, спр.41, арк.1-3; спр.2539, арк.1.
- 27 *Журба О.І.* Культурна та історико-археографічна діяльність архієпископа Гавриїла(В.Ф.Розанова)//Дніпропетровський історико-археографічний збірник. - Дніпропетровськ, 1997. - Вип.1. - С.221-222.
- 28 ЦДІА України. - Ф.711, оп.2, спр.436, арк.1-1зв.; спр.3270, арк.1,3,5,5зв.; спр.2278, арк.6-7.
- 29 *Беднов В.А.* Документы, относящиеся к истории Екатеринославской духовной семинарии. - С.3-4.
- 30 Інститут Рукописів Центральної наукової бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України (далі ІР НБУ НАНУ). - Ф.V, спр.565, арк.227.
- 31 *Титлинов Б.В.* Вказ. праця. - Т.2. - С.21-24.
- 32 ЦДІА України. - Ф.711, оп.2, спр.3424, арк.2-6.
- 33 *Доброленский Ф.* Наши духовные семинарии в 50-х гг. прошлого столетия/ Воспоминания бывшего преподавателя.... - Почаев, 1904. - С.6-7.
- 34 ЦДІА України. - Ф.711, оп.2, спр.4143, арк.2,9.
- 35 Отечественная церковь по статистическим данным с 1840/41 по 1890/91 гг. Составил И.Преображенский. - СПб., 1897. - С.131.
- 36 *Белявский Ф.* О реформе духовной школы/Краткий очерк прошлого средней духовной школы. - Ч.1. - СПб., 1907. - С.130.
- 37 *Макаревський Ф.* Вказ. праця.
- 38 Екатеринославские епархиальные ведомости. - 1877. - №8. - С.170; Наше місто. - 2001. - 16 січня.
- 39 ЦДІА України. - Ф.711, оп.2, спр.6004, арк.2; спр.1919, арк. 1-4.
- 40 Вера и разум. - Х., 1884. - Т.III. - С.21-22.
- 41 Православное обозрение. - 1867. - Кн.X. - С.109; Екатеринославские епархиальные ведомости. - 1874. - №2. - С.17.
- 42 ЦДІА України, ф.711, оп.2, спр.5602, арк.4.
- 43 Там само. - Спр.190, арк.3; спр.189, арк. 2; спр.205, арк. 4-6.
- 44 ДАДО. - Ф.11, оп.1, спр.1070, арк.43.
- 45 Наше місто. - 1998. - 8 грудня; Енциклопедія українознавства. - Париж-Нью-Йорк, 1955. - С.126.
- 46 Екатеринославские епархиальные ведомости. - 1905. - 21 декабря.
- 47 *Зінченко.* Вказ. праця - С.83-91; Літературно-науковий вісник. - 1908. - Т.41. - Кн.3. - С.630.

- 48 ЦДІА України, ф.705, оп.1, спр.683, арк.6; спр.689, арк.12,12зв.,13.
49 Там само. - Спр.689, арк.1зв., 2.
50 Там само. - Спр.688, арк.1зв., 2.